

Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств

Людмила Лясота,
кандидат політичних наук,
провідний науковий співробітник
Національного інституту стратегічних досліджень

Проблемним полем сучасних транзитологічних досліджень стало вивчення різних траєкторій розвитку поставторитарних суспільств. Йдеться про широкий спектр результатів політичних трансформацій – від консолідації ліберальних демократій до появи „гібридних” суспільств і до цілком сформованих різновидів нового авторитаризму. Аналітики вважають, що в багатьох суспільствах пострадянського простору формальні демократичні інститути часто й ефективно використовуються як фасад для реалізації недемократичних „правил гри” і неінституційованих владних відносин. Тіньові практики стали поширеним явищем. Лише останнім часом їх почали аналізувати за структурним, інституціональним, соціокультурним та іншими підходами [1, с. 27].

У межах раціонального інституціонального підходу увага акцентується на тому, що панування неформальних практик значною мірою обумовлювалося слабкістю інституціонального дизайну відповідних країн і вадами інституціонального будівництва. Домінування неформальних інститутів над формальними зумовлюється інтересами учасників процесу інституціонального будівництва, „раціональними діями” акторів, які мали можливість нав'язати свої правила гри [2, с. 21 - 24]. Аналізуючи цю проблему, В. Гельман наполягає на тому, що еволюція інститутів на початковій стадії реформ багато в чому зумовлювалася не тільки інтересами акторів, але й прикладною ідеологією, яка виконувала роль фільтра для опрацювання необхідної інформації про дії інших акторів і

**Соціальні мережі та неформальні практики
у політичному дизайні пострадянських суспільств**

Людмила Лясота

допомагала виносити певні судження щодо відповідності інститутів їх нормативним уявленням. Нові, недосконалі формальні інститути на стадії свого утворення мали безліч лакун, які легко заповнювалися неформальними інститутами завдяки активності акторів. Деякі з цих інститутів у ході реформування було зліквідовано, але інші, що продемонстрували свої переваги для тих чи тих акторів, вкорінилися, а відтак практика деформалізації правил стала рутинною [3, с. 12 - 14].

Інституціональний аналіз посідає центральне місце в методологічному арсеналі сучасної політичної науки. Але остаточне пояснення деяких соціально-політичних феноменів потребує глибшого аналізу саме сфери взаємовідносин системних акторів. Згідно з інституціональною теорією, природа неформальних практик формується завдяки егоїстичному інтересу акторів, дії яких спрямовані на максимізацію прибутку. При цьому імпліцитно передбачається, що актори володіють вичерпною інформацією і можуть прораховувати наслідки своїх та чужих дій, всі можливі альтернативи. Помилковість такого припущення була доведена ще в теорії обмеженої раціональності Г. Саймона (1957 р.) [4].

Для з'ясування природи неформальних практик, варіацій політичної поведінки у трансформаційних суспільствах доцільно звернутися до додаткових параметрів, а саме – до аналізу особливостей соціальних контактів у політичній сфері, які формують структури мережевих взаємодій. Соціальні мережі є компонентами середовища, в якому діють політичні інститути; ці мережі відіграють значну роль як визначник відмінностей між інституціонально близькими і навіть ідентичними суспільствами. Мережевий підхід є гнучкішим інструментом, ніж інституціональний. Він виходить за межі локальних порядків. Узгодження практик у мережах здійснюється на основі принципів міжособистісних відносин, а зв'язки в них більш усталені, ніж інституціональні порядки.

Мережеві структури первинні відносно інститутів. Це означає, що при достатньому поширенні мережі і наявності легітимізуючого принципу мережеве утворення може „перерости” в інститут. Учасники політичних чи економічних трансакцій, які утворюють мережу, розгортають свою діяльність в умовах вже існуючих інституціональних порядків, які відтворюють у своїх діях чинні інститути, одночасно утворюючи нові принципи регулювання. Отже, здійснюється інституціоналізація нової структури. Тобто, утворена мережа може змінюватися під впливом зовнішнього інституціонального середовища або сама перетворюватися на інституціональне утворення. В будь-якому такому утворенні можна знайти елементи мережі, як і в будь-якій мережі можна знайти елементи інституціональних порядків. Саме мережеві відносини сприяють боротьбі з невизначеністю, стають на заваді поширенню опортунізму, дозволяють здійснювати успішні економічні й політичні трансакції в умовах обмеженої раціональності акторів.

Метою статті є з'ясування ролі мережевих структур у формуванні неформальних практик у політичному просторі трансформаційних суспільств.

Хоча в теорії соціальних мереж поняття „інститути” відіграє значну роль, але не вони, а зв'язки та відносини перебувають у фокусі її досліджень. У найширшому сенсі мережа – це розширена група людей зі схожими інтересами, які взаємодіють та підтримують неформальні контакти задля взаємопідтримки.

За соціологічним підходом, мережа „складається з акторів та їх відносин, а також певних дій і ресурсів та залежностей між ними” [5]. Основні компоненти мережі – структура і ресурси. Структурний компонент – це певна конфігурація акторів і обумовлені нею зв'язки. Ресурсний компонент – це ресурси, якими обмінюються, і які зрештою призводять до диференціації позицій. В соціальній мережі можна виокремити й реляційну форму, яка означає інтенсивність і силу зв'язків, рівень взаємного залучення до спільної діяльності.

У багатьох працях, виконаних у межах цього підходу, підкреслюється, що ідеї, вірування, цінності та консенсуальне знання забезпечують пояснювальні можливості при вивченні соціальної мережі. Ці елементи конструюють також логіку взаємозв'язку між їх членами. З точки зору концепції згуртованості, соціальні мережі – це сукупність відносин, принципів і практик дії за цими принципами. Відносини і дії, якими вони продукуються, передбачають, передусім, те, що інші агенти діятимуть певним чином, причому їх дії не обов'язково підкріплюватимуться санкціями, вони можуть базуватися лише на принципі довіри [6, с. 332]. Тобто, мережевий світ існує завдяки вкоріненості у мережах міжособистісних відносин, породжуваних відносинами довіри.

Поняття довіри ключове для розуміння функціонування соціальної мережі. Довіра сприяє утворенню особливого феномена – соціального капіталу. Поняття „соціальний капітал” ввели у науковий дискурс П. Бурдье, Г. Лоурі, Дж. Коулмен, Р. Патнем і Ф. Фукуяма. На думку Р. Патнема, соціальний капітал нагромаджується в нормах взаємності міжособистісних відносин саме в горизонтальних мережах та зв'язках суспільної активності. Вчений акцентує увагу на відмінностях горизонтальних зв'язків співробітництва, кооперації та взаємної добровільної відповідальності від вертикальних суспільних відносин ієрархії, підкорення і залежності [7, с. 204]. П. Бурдье визначав соціальний капітал як „ресурси, засновані на родинних відносинах та відносинах у групі членства, які є необхідними та передбачають тривалі суб'єктивно-емоційні зобов'язання – почуття вдячності, поваги, дружби тощо” [8, с. 249 - 250]. За Дж. Коулменом, соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що цілераціонально формується в

Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств

Людмила Лясота

міжособистісних відносинах; його формами є зобов'язання та очікування, інформаційні канали і соціальні норми [9].

Дослідники звертають увагу на різні функціональні аспекти соціального капіталу. Він сприяє створенню громадянських ініціатив та асоціацій, які підвищують громадянську компетентність і політичну грамотність. Він може полегшувати виробничу діяльність, збільшувати ефект групової кооперації, призводить до скорочення витрат при здійсненні контролю за виконанням угод і контрактів як формальної основи суспільної взаємодії, сприяє ефективному демократичному правлінню, підвищенню добробуту, економічному процвітанню (Р. Патнем, Ф. Фукуяма, Дж. Коулмен).

Соціальні мережі виконують роль каналів, якими здійснюється обмін різними ресурсами як між учасниками одного поля, так і між різними полями. Прилучення індивіда до соціальної мережі дає йому змогу підвищити свій потенціал, отримати допомогу ресурсами в різних формах. Наприклад, у бізнесі участь у соціальній мережі дає можливість одержати грошовий кредит, навіть пільговий. Соціальні мережі надають також і моральну підтримку, соціальний захист, формують громадську думку в певному напрямі, що теж має велике значення для індивіда.

Говорячи про обмін ресурсами в соціальних мережах, слід мати на увазі, що мережеві взаємодії можуть бути симетричними й асиметричними. До перших належать зв'язки, засновані на реципрокності (взаємообміні дарами між членами горизонтальної мережі). Регулюють ці відносини культурні норми. Тут обмін виконує роль символу „доброї волі”, наміру зміцнити відносини, встановити довіру для підтримання соціальної включеності. Реципрокність є інструментом прирощення соціального капіталу.

Асиметричні зв'язки відтворюють відносини за типом патрон - клієнт. Їх можна розглядати як усталену систему відносин суб'єктів, що володіють диференційованою ресурсною забезпеченістю внаслідок приналежності до різних рівнів ієрархії, що їх об'єднує. Патрон опікується клієнтом за рахунок ресурсів, які має у своєму розпорядженні, та збирає відповідну данину у формі вдячності за опіку. Клієнтські мережі можуть контролювати розподільчі механізми широкого профілю – від розподілу матеріальних благ, робочих місць, землі і до розподілу дозволу, ступеня відповідальності та санкцій, привілеїв тощо. Ресурсна залежність є тією прихованою пружиною примусу, яка набуває вигляду добровільних актів. Зовнішньо добровільний обмін ієрархічно організованих суб'єктів не породжує відносин реципрокності. Скоріше, здійснюється мімікрія під відносини реципрокності коштом зовнішніх атрибутів обдаровування. У реальності ресурси циркулюють у формі данини, яку „патрон” збирає зі своїх „клієнтів”. У найзагальнішому вигляді різниця між реципрокністю і патрон-клієнтськими відносинами полягає в наступному [10, с. 26 - 28]:

1) різна природа примусу. Реципрокність будується на основі підкорення людей соціальним нормам, засвоєним у процесі соціалізації. Відносини патрон-клієнт не добровільні через їх ієрархічну диспозицію. Примус має управлінську – організаційну природу, і це усвідомлюють учасники мережі. Дарунки, що породжуються соціальними нормами, протистоять данині, яка породжується організаційною ієрархією;

2) невизначеність форм і терміну реципрокних взаємодій протистоїть прогнозуванню контактів клієнтських мереж. Форми і терміни послуг патрона і клієнта якщо не обговорюються, то чітко усвідомлюються;

3) реципрокність є реальністю, що не регулюється формальними інститутами, а патрон-клієнтизм є протилежністю формального порядку;

4) мережі реципрокної підтримки більш інерційні та менш залежні від змін формального порядку, ніж патрон-клієнтські відносини;

5) можливість збирання данини залежить від діапазону функціональних можливостей патрона, а можливість отримати дарунки – від особистого становища оточуючих;

6) реципрокність засновується на симетричній мережевій структурі (горизонтальній), а патрон-клієнтські відносини передбачають ієрархію. Тому останні формуються за рахунок вертикальної впорядкованості суб'єктів. Горизонтальний рух дарунків протистоїть вертикальним каналам данини;

7) реципрокні взаємодії демонструють можливості володіння соціальним капіталом, а патрон-клієнтизм – переваги володіння адміністративним капіталом;

8) відносини реципрокності не потребують ідеологічного забарвлення – вони перебувають поза ідеологічним дискурсом, їх не кваліфікують як позитивні чи негативні. А патрон-клієнтські відносини часто піддаються критиці або розглядаються як інститут, що сприяє цілісності системи за рахунок набуття гнучкості.

Слід підкреслити, що в реальності виокремлені типи відносин у соціальних мережах часто породжують різні варіанти гібридів, але в аналітичних цілях ці конструкти допомагають виявити особливості функціонування різних видів соціальних мереж, механіку соціального примусу, а також форму і розмір плати за привілейований доступ до мережевих ресурсів.

Соціальна мережа будується на принципі взаємності і не може існувати (або набуває неусталеного характеру), коли одна сторона надає ресурси і підтримку, а інша тільки користується ними. Це об'єктивна структура з певною формою регулювання відносин, яку учасники мають засвоїти, якщо бажають увійти до неї. Використовуючи поняття мережевих зв'язків як соціального капіталу, котрий, як і деякий інший, розподілений нерівномірно, можна сказати, що перед „новачками” мережа створює певний „бар'єр”, який необхідно подолати для успішного

входження до цієї структури. Це передбачає інтеріоризацію відповідних правил і практик, вмонтованих у модель певної мережі. Більше того, агенти можуть не просто вбудовуватися в існуючі соціальні структури, але й свідомо виробляти обмеження і правила. Використовуючи термінологію А. Олейника, можна сказати, що вони утворюють спільний „проект”, в основі якого є певні формальна та неформальна угоди [11]. Це положення важливе для подальших розвідок щодо формування неформальних практик у пострадянських суспільствах.

Аналіз стандартних практик у політичному просторі пострадянських суспільств дає змогу як західним, так і вітчизняним фахівцям зробити висновок про поширення асиметричних обмінів у мережевих взаємодіях, переважно клієнтелістського характеру. При цьому, йдеться не про всю сукупність відносин в суспільстві, а про найтиповіші, котрі охоплюють як відносини між управляючими й тими, ким управляють, так і відносини серед панівної верстви, які певним чином її структурують та організовують. Клієнтарні відносини формують широкі соціальні мережі, ієрархічно організовують соціальний простір. Основними гравцями у полі владних відносин виступають досить рухливі і не дуже тривалі актори – це персонально орієнтовані команди, які завжди шукають покровителів і періодично змінюють їх. Персональні вертикальні і горизонтальні зв'язки повністю забезпечили масштабну інфраструктуру для власних взаємодій подібних відносин.

З точки зору соціокультурного підходу, клієнтелістські неформальні практики у пострадянських суспільствах є наслідком радянської культури, коли групи взаємної підтримки і взаємодопомоги відігравали велику роль, а володіння акціонерним капіталом та відносини взаємного кредитування підкріплювалися дружніми або родинними зв'язками. Саме тоді такі слова, як „блат”, „рука”, „наша людина”, „кругова порука” тощо, міцно увійшли в загальний лексикон. Деякі дослідники говорять про традиційність, але не в якості якогось інституціонального наслідку, а скоріше як про етнічні константи, адаптаційно-дійові стереотипи, що переносяться на нові інститути і відтворюються в соціальних обставинах, що змінюються [12].

Зазначимо, що стереотипи особистих взаємин, які призвели до повторюваних персоніфікованих і локалізованих практик, сформувалися давно, у традиційному суспільстві. За радянських часів вони зміцніли й поширилися завдяки „технології виживання”, пов'язаної з розкуркуленням і формуванням „нового робітничого класу”, а згодом з війною і повоеним лихоліттям. Як зазначає В. Степаненко, „наявність та стійкість неформальних відносин у пострадянських країнах, зокрема в Україні, були (та й досі є) об'єктивною раціональною життєвою стратегією виживання у колі „своїх людей” у період болісної соціальної трансформації” [13]. Орієнтація на особисті зв'язки у соціальних мережах

свідчить про глибоко вкорінений, усталено відтворений у масових практиках неофіційний інститут, який визнається значно ефективнішим, ніж інститути офіційні.

Неформальні персональні зв'язки, при всій їх комерціалізації та монетаризації, ніколи повністю не зводяться до платних послуг і підкупу як таких, оскільки не тільки забезпечують учасників взаємодії необхідними й бажаними ресурсами, але й задовольняють їх потребу у довірі. Пострадянський досвід свідчить, що існує особливий механізм функціонування довіри, який обмежується родинно-клановими стратегіями. Брак історичної традиції нагромадження та розвитку соціального капіталу у горизонтальних мережах суспільної активності і співробітництва створює певний соціальний вакуум. Він заповнюється по мірі створення мережі клієнтарних взаємозв'язків, формування „вертикальних” міжособистісних відносин „патрон - клієнт” та розвитку мафіозно-інституціонального порядку [14, с. 33].

Так, за даними опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України 2005 року, рівень деперсоніфікованої довіри в українському соціумі складає 34,6 % (тобто, саме стільки українців вважають, що більшості людей можна довіряти, 48,2 % не згодні з цією позицією, а 17,3 % не знають, як відповісти на це запитання) [15, с. 44]. Додамо, що більше половини населення України (50,2 %) впевнено, що нікому не довіряти у житті – найбезпечніша позиція [15, с. 46]. Тим часом, навіть вирахований аналітичним шляхом мінімальний рівень довіри, необхідний для здійснення найпростіших угод на ринку, складає 35 % [16, с. 100 - 102].

Соціологічні дані свідчать, що пострадянська людина не є носієм колективістських цінностей. Зазвичай вона розраховує тільки на себе або на своє близьке оточення, але й не є вільною від державно-патерналістського комплексу. Протягом останніх десяти років, на тлі низького рівня інституціоналізованої довіри, найбільший ступінь довіри демонструється респондентами на рівні власної родини, другий і третій рівні посідають люди, з якими підтримується постійний контакт – сусіди і колеги [15, с. 55]. Проблема пострадянських суспільств полягає в тому, що в ньому панують здебільш саме партикулярні, а не універсальні норми. Більшість норм мають своїм атрибутом групу людей, поєднаних сімейно-родинними зв'язками або тривалими особистими знайомствами. Ці норми підтримуються персоніфікованими відносинами, а важливу роль у забезпеченні їх виконання відіграють соціальні санкції (втрата репутації, ostracizm).

У цьому контексті цікавими є висновки американського антрополога Ж. Уедел, яка виявила зв'язок проблеми розвитку громадянського суспільства і функціонування особливого феномена довіри в радянські часи з формуванням вертикальної мережі у пострадянський період. Її

концепцію було викладено 1998 року в книзі „Зіткнення та змова: дивний випадок західної допомоги Східній Європі у 1989 - 1998”. Аналізуючи комуністичні суспільства, автор відзначає, що поширена на Заході теорія стосовно того, що громадянського суспільства за часів тоталітаризму не існувало, не відповідає дійсності, оскільки представники цієї теорії відшукували звичні для західного суспільства критерії його функціонування, тобто альтернативні структури, які б могли боротися з „демонічною” державою. Але, як пише Ж. Уедел, вони не помічали діяльності неофіційних інститутів, які „не відповідали ні західним, ні східним моделям”. Ці інститути існували як „непублічні та неусталені”, хоча становили цілий лабіринт каналів (заснованих як на патрон-клієнтських, так і на горизонтальних зв'язках), за якими здійснювалися угоди та обмін як між приватними особами, так і між приватними особами і представниками держструктур.

Для позначення альтернативних східноєвропейських інститутів автор використовує термін „кліки” та визначає їх як групи, члени яких об'єднані щільними та багатоплановими мережами взаємовідносин, що мають спільну ідентичність [17, с. 104]. Кліки виконували роль посередників між державним і приватним секторами, а також між бюрократією і приватним бізнесом. Діяльність у якості елемента стратегічного союзу дозволяла членам таких утворень виживати в умовах невизначеності. Згодом, коли країни перейшли до фази реформування, послаблення традиційної влади і традиційних інститутів, вони одержали дуже широкі повноваження без серйозних обмежень своєї активності. Вони, перш за все, прагнули особистих цілей незалежно від формальних інститутів, бо обставини вимагали від них лояльності до групи, а не до формальних інститутів. Іншим результатом цієї ситуації стала концентрація ресурсів і власної здатності приймати рішення в економіці, політиці та соціальній сфері в руках обмеженої кількості осіб [17, с. 105 - 106].

Парадоксально, але саме ці групи, сформовані завдяки глибоко вкоріненним відносинам довіри та організаційним здібностям, мали стати (або, принаймні, мали можливості для цього) основою для розвитку структур громадянського суспільства. Називаючи більшість пострадянських країн державами-кланами, Ж. Уедел стверджує, що в останніх одні й ті самі люди одночасно складають клан і обіймають державні посади. Такі держави мають обмежену відповідальність, характеризуються непрозорістю управління. Як правило, вплив одного клану може бути припинений або обмежений тільки конкуруючим кланом, оскільки судові органи часто керуються політичними мотивами. Клан влаштовує людей на різні формальні та неформальні посади, завдяки чому вони отримують доступ до ресурсів, необхідних для досягнення цілей клану [18, с. 480 - 481].

Зосереджуючись на проблемі клієнтелістських неформальних практик саме в ієрархічних структурах, відзначимо, що цей феномен досить чітко простежується, наприклад, у Росії, де панівна верства перехідного періоду визначається як постноменклатурний патронат [12]. Це визначення відображає генезу та розвиток актуального типу панування, який є результатом приватизації соціальної могутності номенклатури, що розпалася, проте, як і раніше, синкретично поєднує політичну й економічну владу. Крім того, воно вказує на патерналістський, „сімейний”, неформальний характер панування, який усталено відтворюється на практиці відносин між управляючими й тими, ким управляють. Це визначення позначає й найбільш дієві засоби панування та обміну ресурсами – патрон-клієнтські зв'язки, зокрема, приватні союзи захисту і підтримки („команда”, „дах”). Утворені за таким принципом вертикальні мережі забезпечують, з одного боку, дозований ступінь конкуренції й відкритості, а з іншого – постійне відтворення та визначальну роль особистих зв'язків, тінювих узгоджень і клієнтурних мереж.

В концепції підпорядкування вертикальних мереж неопатримоніальній логіці в українському політичному полі О. Фісун справедливо підкреслює, що проблема стосується саме специфіки асиметричної конвертації й обміну капіталів. Посилаючись на дослідження Р. Теобальда, він вбачає сутнісну особливість патримоніальних режимів саме в обміні посад, можливостей, титулів, контрактів, ліцензій, імунітету від закону тощо між ключовими фігурами в уряді та стратегічно розташованими індивідами – профспілковими лідерами, бізнесменами, регіональними керівниками і т. д. В обмін на ці ресурси уряди або глави держав одержують економічну і політичну підтримку [19, с. 133 - 134]. Тобто, через механізм патронажно-клієнтарних відносин узгоджуються різні партикулярні інтереси, що дає змогу асиметрично перерозподіляти ресурси відповідно до статусу і позиції кожного учасника такої взаємодії.

Важливим є і таке питання: як на практиці здійснюється розпорядження ресурсами у вертикальних мережах? За даними О. Даугавет, одержаними за методикою пілотажних інтерв'ю в елітному середовищі, діяльність щодо перерозподілу ресурсів з метою отримання прибутку організована у формі запланованих заходів та ініціатив, так званих проєктів. Одним з головних кроків у процесі реалізації проєкту є мобілізація навколо нього „своїх” людей, котрі обіймають формальні (офіційні) посади та неформальні позиції (наближеність до персон – об'єктів лобістського впливу, інформованість в необхідних галузях тощо). Термін „свій” тісно пов'язаний з поняттям довіри. Умова довіри – не контракт, а репутація „своєї людини”. До „своїх” входять особи, які вже брали участь у реалізації „проєктів”, а також новачки, що хочуть увійти в групу, котра вже існує або формується під конкретний проєкт. Стратегія „проєктів” засновується на уявленнях щодо реальних можливостей

близького оточення. Ресурсами можуть бути можливість маніпулювати матеріальними і фінансовими засобами, зв'язки у владних структурах більш високого рівня, право голосу в законодавчому органі тощо. Прибутки, що передбачаються, полягають не лише в матеріальних винагородах, але й у збільшенні владних ресурсів та синтезі нових можливостей - місце в партійному списку або ресурси на передвиборчу кампанію, кращі умови економічної діяльності (ліцензії, пільги, субсидії тощо). У своїй діяльності елітні верстви використовують саме економічну лексику – „рентабельність”, „прибуток”, „витрати”, „пропозиція і попит”, „конкурент”, „бізнес-план”. Інструментами оцінки ефективності дій є категорії „серйозно - несерйозно”, „свій – не свій”. Оцінка серйозності стосується можливостей ключових фігур – їх власного ресурсу, особистого потенціалу, місця в мережі персональних зв'язків, статусу в постійних і неформальних групах, а також готовності діяти згідно з неформальними правилами та одночасно бути готовим піти на ризик, порушуючи формальні норми. Тобто, в наявності ситуація „інституціоналізації довіри, яка, залишаючись основним елементом системи, вже не є індивідуальним надбанням учасників взаємодії, бо з'являються інструментальні критерії оцінки і класифікації, які втілюються у відомих та обов'язкових процедурах і ритуалах” [1, с. 36].

Акцентуємо увагу на тому, що поширення клієнтарних практик у соціальних мережах пов'язане, безперечно, з комплексом аргументів щодо трансформаційної природи пострадянських суспільств, дестабілізації усталеного порядку та непослідовністю політики реформ, яка також призвела і до когнітивної кризи. Когнітивна криза виникає, коли порушується природний розвиток і демонтується традиційна ієрархія та система соціальних інститутів. Швидка інсталяція нових інститутів неможлива через неоднорідність соціуму, який не сприймає чужорідних утворень. У такій ситуації одна із сформованих соціальних мереж займає місце ліквідованої ієрархії і відтак виконує стабілізуючу функцію в момент „транзиту”. В результаті мережа довіри трансформується у мережу влади. Отже, мережеві елементи в ієрархічних структурах є „резервними механізмами” стабілізації, які можуть бути задіяними, передусім, при заміщенні вакансій [20].

Якщо дотримуватися економічного погляду на формування мережевого компонента в ієрархіях, то останні актуалізуються завдяки стратегії кооперації за інтересом зменшення невизначеності та посилення безпеки і стабільності. Володіння ресурсами в стабільному і передбачуваному суспільстві може дати змогу людям бути незалежними одне від одного; протилежна ситуація стимулює пошук тісних зв'язків з суб'єктами, які можуть забезпечити підтримку і захист. Неринкові механізми, на яких базуються вертикальні мережі, є засобом управління ризиком. Як свідчить світовий досвід, вертикально інтегровані мережі

можуть демонструвати переваги двоякого роду: забезпечувати економію на витратах, а також зменшувати ризик та підвищувати стабільність угод і договорів, самої системи як такої. Однак існування таких мереж може призвести і до прямо протилежних наслідків – підвищення витрат і зростання ризику. Непрозорість вертикальних мереж викликає спотворення оцінок ефективності, а відтак і некоректного прийняття рішень. Через непрозорість вертикально побудованих пірамід обмежується сприйняття ринкових сигналів, що виключає стратегію швидкого реагування на зовнішні умови, які змінюються [21]. Якщо ці механізми починають трансформуватися в „неформальні правила” та визначати „повсякдення” ієрархії, то вони перетворюються на загрозу ефективності останньої та стають джерелом когнітивної кризи, яку інструментально мають вирішувати.

Якими б не були причини панування асиметричних обмінів і вертикальних мереж, а також баланс позитивних і негативних наслідків, однозначно можна сказати, що в цілому вони стримують розвиток громадянського суспільства, формування громадянської солідарності та базової довіри. По-перше, панування кланів і кланових стратегій означає насильницьке обмеження конкуренції та звуження можливостей для інших груп населення, значну частину якого очікує статус аутсайдерів. По-друге, вертикальні канали постачання інформації „згори вниз” ненадійні – нижчі рівні прагнуть приховувати або спотворювати інформацію, що є формою захисту від експлуатації. При цьому, санкції за порушення норм взаємності не можуть бути накладені нижчими рівнями управління на верхній рівень. Вертикальний клієнтелізм руйнує групову солідарність як патронів, так і клієнтів. Відносини залежності замість взаємної вигоди підвищують можливість опортунізму як з боку клієнта, так і з боку патрона [21]. По-третє, спостерігається поєднання політиків і бізнесменів, корупція, таємні альянси і кланові війни призводять до великих витрат, пов'язаних із суспільним неприйняттям і уявленнями про нелегітимність режиму. Далі, в умовах інституціональної невизначеності особисті зв'язки та клієнтурно організовані соціальні мережі, доповнюючи „дефіцит держави”, все ж підривають офіційні публічні інститути, позбавляючи їх громадського правового змісту. Нарешті, консолідація певного клієнтелістського соціально-політичного порядку впливає на розвиток антиправової свідомості як панівного класу, так і решти суспільства, сприяє утвердженню партикулярних норм замість універсальних.

Розглядаючи проблему еволюції політичної структури та поширення неформальних практик у пострадянських суспільствах, можна виокремити такі вектори розвитку суспільних трансформацій:

1) якщо дотримуватися оптимістичного погляду, то клановість можна тлумачити як проміжний стан між демократією (яка передбачає

формалізовані контракти) і повним пануванням вертикальних неототалітарних або авторитарних структур. Ця форма може бути ефективною за певних історико-інституціональних умов, які відзначаються невизначеністю або набувають транзитивного характеру. В суспільствах, де формальні правила гри ще не набули усталеності, клани сприяють виникненню взаємності і консенсусу без формалізації відносин. Родинно-кланові стратегії з'являються як засіб адаптації до недостатньо розвинених ринкових та демократичних інститутів, в умовах нерозробленості правил обміну і контролю. Вірогідно, з подальшою формалізацією відносин у суспільстві, формуванням соціального капіталу в горизонтальних мережах завдяки, у першу чергу, ефективності інститутів, за рахунок повільних змін у неформальних практиках станеться перехід до утвердження демократичних практик, позитивного поєднання горизонтальних і вертикальних мереж;

2) виникає ситуація, коли за фасадом демократичних інституціональних структур неформальні практики у вертикальних мережах набувають сталості, здійснюється консолідація певного соціально-політичного порядку за принципом домінування ієрархічних структур. Тобто, формується новий різновид авторитаризму, в якому блокується розвиток горизонтальних мереж і громадянська солідарність. За умов соціально-економічної або іншої кризи вірогідним може бути сценарій відторгнення демократичних інститутів.

Тенденція до руйнування клієнтелістських практик вимагає відкритої економіки, чесної конкуренції, розвитку горизонтальних мереж громадянського суспільства, зростання соціального капіталу, тобто інституціоналізації довіри і моралі в суспільстві. Аналізуючи потенціал українського суспільства стосовно реалізації першого вектора розвитку трансформаційного процесу, зазначимо, що формування усталених горизонтальних мереж громадянської активності та відтворення культури довіри, знищеної значною мірою також і наслідками соціально-економічного й політичного реформування (згадаймо піраміди на кшталт МММ, несправедливу, м'яко кажучи, приватизацію тощо), виявляється дуже складним завданням. Адже клієнтурні та корупційні практики здатні до самовідтворення, оскільки повсякденне життя громадян залежить від цих патрон-клієнтських зв'язків.

Утворенню довіри як складової соціального капіталу і формуванню громадських асоціацій на основі взаємного співробітництва сприятиме цілісна державна політика, яка має передбачати, по-перше, утвердження верховенства права в суспільстві та створення однакових для всіх „правил гри” в економічній сфері; по-друге, створення незалежної судової системи та прозорість і підзвітність демократичних інститутів; по-третє, заохочення до співробітництва громадян у межах окремих громад або соціальних груп та поширення цих практик у суспільстві; далі – сприяння

„третьому сектору”, НДО у формуванні ефективних механізмів суспільного діалогу, зворотного зв'язку суспільства і влади, врахування громадської думки при формуванні політики і на цій основі здійснення контролю за владою; і, нарешті, запобігання поширенню партикулярних ідеологій, пов'язаних з ідеологією максимізації прибутку і влади, що характерно для кланових локальних мереж. Через механізми державної символічної політики сприяти культивуванню моральних та національно-демократичних цінностей, в основі яких будуть покладені потреби та інтереси громадян і проект „технології будівництва спільного майбутнього”.

Події „помаранчевої революції” продемонстрували здатність українського суспільства до широкої групової солідарності, яка є основою усвідомлення спільності індивідуального й колективного блага, що виявилася в ефективних діях протесту. Протестний характер революції свідчить якраз про небажання жити в умовах постійної адаптації до клієнтелістських „правил гри”, в умовах подвійної інституціоналізації, де панують корупція, фальсифікація й тіньові угоди. Саме тому в гаслах революції утвердження політики національних інтересів органічно поєднувалося з ідеєю демократичного оновлення суспільства. Після тих подій соціологічні служби зафіксували зростання певного рівня інституціональної довіри, який можна розглядати як авансову довіру, що ґрунтується на очікуванні справді позитивних змін у всіх сферах життя.

„Помаранчева революція” довела, що громадянське суспільство має потенційну можливість виробляти переговорну силу як ефективний засіб запобігання створенню „вертикального контракту” (недемократичних правил консолідації еліт), який закріплює домінування кланових груп, що перерозподіляють ресурси в суспільстві. Вертикальні мережі виникають, коли пересічний громадянин вважає, що може вирішити свої проблеми тільки через „гору” і не може їх вирішити з людиною, яка поруч. Але стабільно й цивілізовано переговорна сила може вплинути на політику і вертикальну ієрархію через створення організацій та асоціацій для захисту спільних інтересів, що має позначитися на кількості й активності перерозподільчих кланових груп в країні та на створених ними неформальних „правилах гри”.

Сьогодні ще дуже важко оцінити потенціал розвитку горизонтальних мереж і соціального капіталу, а тим більше – потенціал трансформації його природи в нові соціокультурні форми. Щодо цього не дуже оптимістичним видається висновок Є. Головахи про феномен „аморальності більшості” [22, с. 463]. Йдеться про те, що більшість опитуваних громадян оцінює інших людей як не порядних, не вартих довіри. Ці дані розглядаються як свідчення аморальності і соціального цинізму. Та, на нашу думку, можлива й інша інтерпретація цих даних. І. Попова вважає, що їх можна розглядати як свідчення того, що в

уявленнях наших співвітчизників і досі панують певні символи-критерії, котрі дають змогу засуджувати невідповідну цим ідеям практику, які увиразнюють негативні оцінки реальних практик. Автор підкреслює, що згадані оцінки стосуються не власної поведінки громадян, а поведінки „інших”. Певно, відповіді на аналогічні запитання стосовно самих опитуваних були б іншими, що, у свою чергу, мало б свідчити (з огляду на явище „каузальної атрибуції”), що зафіксовані в опитуванні властивості не належать до числа схвалюваних, визнаних у ціннісно-нормативному контексті суспільства [23, с. 41]. При аналізі суб’єктивного боку тінювих практик у роботі ці дані розглядаються і як свідчення на користь того, що їх поширення відбувається всупереч не лише формальним правилам, а й неформальним, моральним та правовим уявленням, культурним цінностям і нормам українського суспільства. Вони суперечать уявленням про належне, бажане і справедливе, уявленням про „суспільне благо” та „загальний інтерес”. Результати цих даних, а також показники високого рівня підтримки демократичних свобод і можливості контролю влади серед українських громадян дає надію на те, що в нашому суспільстві існують моральні й ціннісні фактори для подолання клієнтелістських практик і формування горизонтальних мереж громадянського суспільства.

Література:

1. **Даугавет А. Б.** Неформальные практики российской элиты. Апробация когнитивного подхода // Полис. – 2003. – №4. – С. 26 - 38.
2. **Меркель В., Круассан А.** Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // Полис. – 2002. – №1. – С. 6 - 17; №2. – С. 20 -30.
3. **Гельман В. Я.** Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике // Полис. – 2003. – №4. – С. 6 - 25.
4. **Simon H.** Models of Man – N.Y., 1957.
5. **Hakanson H., Johanson J.** The Network as a Governance Structure: Interfirm Cooperation Beyond Markets and Hierarchies – Organizing Organizations. Bergen, 1998.
6. **Mizruchi M.** Social Network Analysis: Recent Achievements and Current Controversies // Acta Sociologica. – 1994. – Vol. 37.
7. **Bourdieu, P.** The forms of capital // Handbook of theory and research for sociology of Education / Ed. by J. Richardson. - New York: Greenwood Press, 1983. - P. 241 - 258.
8. **Коулман Дж.** Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность – 2001. – №3. – С. 122 - 139.
9. **Патнем Р., Леонарді Р., Нанетті Р. Й.** Творення демократії. Традиції

громадянської активності в сучасній Італії – К.: Основи, 2001.

10. **Барсукова С. Ю.** Реципрокные взаимодействия. Сущность, функции, специфика // Социс. – 2004. – №9. – С. 20 - 30.

11. **Олейник А. Н.** Модель сетевого капитализма // Вопросы экономики. – 2003. – №8. – С. 132 - 149.

12. **Афанасьев М.** Невыносимая слабость государства // Отечественные записки – 2004. – №2. - www.strana – oz. ru /? numid = 17& article. – 822 # s *

13. **Степаненко В.** Суспільство громадянське і „негромадянське”: дискурси та моделі взаємодії // Українське суспільство 1994 - 2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2004 - С. 198 - 211.

14. **Степаненко В.** Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования // Социология: теория, методы, маркетинг – 2004. – №2. – С. 24 - 41.

15. **Паніна Н. В.** Українське суспільство 1994 - 2005: Соціологічний моніторинг - К.: ТОВ „Видавництво Софія”, 2005.

16. **Олейник А.** Институциональная экономика – М., 2000.

17. **Wedel J. R.** Collision and Collusion: F Strange Case of Western Aid to Eastern Europe. / N. Y.: St. Martin's Press, 1998.

18. **Wedel J. R.** Rigging the US – Russian Relationship: Harvard, Chubais, and the Transidentity Game – Democratizatsiya. - 1999. – vol. 7. – №4.

19. **Фисун А.** Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – 2004. – Вып. 2. – С. 130 - 140.

20. **Сергеев В. М., Сергеев К. В.** Механизмы эволюции политической структуры общества: социальные иерархии и социальные сети // Полис. – 2003. – №3. – С. 6 - 13.

21. **Динелло Н.** От плана к клану: социальные сети и гражданское общество // www. prof.msu. ru / publ./book 3/ din. htm.

22. **Головаха Є.** Феномен „аморальної більшості” в українському суспільстві: пострадянська трансформація масових уявлень про норми соціальної поведінки // Україна - 2002. Моніторинг соціальних змін. / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 460 - 468.

23. **Попова І.** Моральне виправдання і нормативна складова тіньових практик (спроба порушити проблему) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №1. – С. 30 - 50.